

***Egy kelet-közép-európai eszmékkel foglalkozó nemzetközi
konferencia tanulságai***

KUNSZT GYÖRGY

A *University of Toronto*-ra támaszkodó *International Society for the Study of Human Ideas on Ultimate Reality and Meaning* konferenciák sorozatát rendezte azzal a céllal, hogy vizsgálja a világ különböző régióira jellemző eszméket a „végső valóság és értelem” gondolatkörében.

E sorozat negyedik konferenciáját Magyarországon, Dobogókőn rendezték meg 1996. július 2. és 6. között, s ez a kelet-közép-európai régió vizsgálatára irányult. A konferenciának cseh, lengyel, román, ruszin, székely, szlovák, ukrán, valamint amerikai, kanadai és természetesen magyar résztvevői voltak, de elhangzott egy osztrák gondolkodóval (Ferdinand Ebnerrel) foglalkozó előadás is, a konferenciát ismertető és az előadások zömének teljes szövegét tartalmazó kiadványban pedig egy szerb tanulmány is megjelent, amely az európai zene szerb recepcióját és a szerb zene tipikus karakterét elemezte. Ez a kiadvány az *Ultimate Reality and Meaning* című, „U.R.A.M.” akronimmal terjesztett, Torontóban megjelenő negyedéves közlöny 1997. évi, összevont 2. és 3. száma közölte.

Az egyik cseh előadás az elismerten igen jelentős cseh filozófussal, Jan Patočkával foglalkozott, az egyik ukrán résztvevő előadásában nagy hangsúlyt kapott Prigogine fordulatot hozó tudományfelfogása, mégpedig egy ukrán mítosszal és a csernobili katasztrófával összekapcsoltan, egy román professzornő román népköltészetben megjelenő mítoszokat elemzett stb. Az itthon élő magyarok előadásai Bolyai Jánossal, Palágyi Menyhérttel, Polányi Mihállyal és Szabó Lajossal foglalkoztak, a zárókiadványba pedig belekerült egy kanadai magyar tanulmánya Kármán Tódor, Neumann János, Szilárd Leó, Teller Ede és Wigner Jenő a végső valóság és a végső értelem témakörében alkotott nézeteiről.

A konferencia leglényegesebb mondanivalóinak összefoglalására és értelmezésére a *Southern Illinois University* filozófiai tanszékének tanára Suzanne L. Cataldi vállalkozott. Egy amerikai magyar Tamási Áron *Abel*-trilógiájáról tartott előadására és egy lengyel költővel – Cyprian Norwiddal – foglalkozó előadásra támaszkodva – mintegy kísérleti érvénnyel és a redukcionizmus veszélyével számolva – azt állította, hogy a kelet-közép-európai gondolkodásra az **otthonként** felfogott és óhajtott **haza**, s az ígért földjének remélt hazában majdan nyilvánvalóvá váló **igazság** játszik centrális szerepet, és úgy látta, hogy ebben a kelet-közép-európai népek gyötrelmes történelme és súlyos problémákkal terhelt aktuális helyzete válik láthatóvá.

A konferencia talán legfontosabb tanulságának az tekinthető, hogy a kelet-közép-európai gondolkodás identitását nem lehet a filozófiára, s főként nem csupán a

katedrafilozófiára korlátozódva vizsgálni, hanem ehhez szükség van az irodalom és a művészet elemzésére is, hangsúlyosan beleértve ebbe a népköltészet, a népzene és a népművészet speciális igényű feldolgozását.

A népzenei lehetőségek feltárásában kulcsfontosságú támpont Bartók Béla multietnikai érdeklődése éppen úgy, mint a népi díszítőművészet hallatlanul gazdag kelet-közép-európai differenciáltsága és ezen belül a különböző etnikumok motívumaiban és ezek hangulati karakterében konstatalható jelentős kölcsönhatás, sőt diffúzió.

Még ennél is könnyebben megközelíthetőnek látszik az irodalom területe, a különböző nyelvű és történelmi háttérű kelet-közép-európai irodalmak egybevetése. Jellemző tény, hogy a dobogókői U.R.A.M.-konferencia eredőjét tapogatva Suzanne Cataldi is elsősorban irodalmi tárgyú előadásokra támaszkodott, Tamási Áron és Cyprian Norwid értelmezésére. Nyilvánvaló az is, hogy ezek kiválasztásával Cataldi a kelet-közép-európai népek közös történelmére, a török, a Habsburg és a cári birodalom uralma alatt fennmaradásukért küzdő etnikumok közös sorsára ráérezve próbálta megragadni a közös gondolati nevezőt. Tamási és Norwid példájához

hasonlót több tucatnyit is lehetne találni, s a törökök történelmi jelenlétének vonatkozásában például bizonyára termékeny vállalkozás lenne Kemény Zsigmond *Zord időkjének* egybevetése a Nobel-díjas Ivo Andrić *Híd a Drinán* című művével.

Felmerül azonban a kérdés, hogy lehet-e találni hasonlóan közefekvő analógiákat kelet-közép-európai gondolkodók filozófiájában és innen származó tudósok elvont formára hozott világnézeti megfogalmazásaiban is, és szűrőpróbaként talán érdemes lenne megvizsgálni, hogy mit mutatott ebben a vonatkozásban a dobogókői konferencia. Próbáljunk vetni egy pillantást az említett U.R.A.M.-kiadványban Ferdinand Ebner és Jan Patočka filozófiájával foglalkozó két tanulmányra és a világhírűvé vált emigráns magyar zsidó tudósok közül Kármán, Neumann, Szilárd, Teller és Wigner – Tibor Horváth által vázolt – nézeteire és visszaemlékezéseire.

Ismeretes, hogy az osztrak Ferdinand Ebner (1882–1931) – Martin Buber (1878–1965) és Franz Rosenzweig (1886–1929), a zsidó önazonosság biblikus vállalásának legfontosabb 20. századi gondolkodói mellett – a dialogikus perszonalizmus egyik megalkotója volt, s az is, hogy e három alapító egymástól függetlenül és egyidőben (az első világháború utolsó éveiben) jutott lényegében azonos felfogásra, aminek a jelentőségét Buber erősen hangsúlyozta. Ebner Bécsben született, Buber szintén, s Buber 3 éves korától a nagyszüleinél, Lembergben nevelkedett, erős haszid hatásoknak is kitéve. Így Ebner és Buber egyértelműen kelet-közép-európai gondolkodóknak minősíthetők; Rosenzweig nem, ő Kassalban született, de olyan közép-európai volt, akinek a szellemi súlypontja – márcsak a Buberrel közösen végzett új bibliafordítás miatt is – mondhatni kelet felé tolódott. Átlépni a remény küszöbét című könyvében (1994) II. János Pál Bubert és Rosenzweigit az Ószövetség perszonalisztikus tradíciója folytatójának fogta fel, s (a Franciaországban híressé vált) Emmanuel Lévinast (1905–1995) minősítette legfontosabb követőjének. Lévinas Litvániában, Kaunasban született, szintén zsidó családból. A katolikus, nem-zsidó Ebnerrel a pápa nem tett említést; ennek okai katolikus belügynek is tekinthetők. Ebnernek – legújabb keletű olasz recepciójától eltekintve – mondhatni csak Magyarországon (vagyis megintcsak Kelet-Közép-Európában) volt jelentős hatása. Hamvas Béla, Szabó Lajos

és Tábor Béla kívánták folytatni. Jelenits István ösztönzésére lefordították magyarra *A szó és a szellemi realitások* című főművét, s ez 1995-ben megjelent.

Vagyis, a dialogikus perszonalizmus jellegzetesen kelet-közép-európai filozófiai irányzatnak tekinthető, amelynek esetében a „kelet-közép-európai” és a „zsidó” jelzők jelentős mértékű átfedésben vannak. Ebben az átfedésben jelentős szerepe volt annak, hogy – amint ezt Tábor Béla *A zsidóság két útja* című, először 1939-ben kiadott, majd 1990-ben másodszor megjelent könyve második kiadásának utószavában hangsúlyozta – a kelet-közép-európai zsidóság a világ zsidóságának hosszú időn át a legfontosabb, majd a 19. században emancipált etnikai és szellemi bázisa volt. Ez a súlypont csak a holokauszt következtében tolódott át majdnem teljesen Amerikába és Izraelbe.

Jan Patočkát kevésbé könnyű Kelet-Közép-Európába lokalizálni, és kelet-közép-európai kontextusból dedukálni, mint Ferdinand Ebner. Igaz ugyan, hogy a szovjet érában Patočka a cseh ellenállás egyik vezéralakja volt, a történelem különböző szakaszaiban tanúsított cseh ellenállás szigorú elemzője, s a Charta 77 egyik szerzője, aki 1977-ben egy rendőrségi kihallgatást követően halt meg, Patočka szűkebb értelemben vett filozófiáját azonban nehéz lenne jellegzetesen kelet-közép-európainak minősíteni. Patočka filozófiája döntően Husserl és Heidegger hatására bontakozott ki, s velük is vitakozó Plátón-interpretációja pedig egyáltalán nem lokális, hanem egyértelműen összeurópai jelentőségű.

Mégis akadtak olyan értelmezői, akik hangsúlyozták filozófiája kelet-közép-európai karakterének is mondható kvázi-biblikus motívumait, s a Patočkával foglalkozó dobogókői előadás prezentálója eminens módon ezek közé tartozik. Ezt az előadást Aviezer Tucker tartotta, aki az Egyesült Államokban született, majd néhány évi izraeli tartózkodás után Csehországba települt, s ott az olomouci egyetem filozófiai tanszékére került. Tucker mutatott rá, hogy a patočkai filozófia főteljesítményének nevezhető mozgásemélet az ember terét jellegzetesen (és nem csekély mértékben anakronisztikus szimboliztikával) a föld és az ég között lévőként jellemezte, ami Tucker szerint félreérthetetlen utalás a „mennynek és földnek” bibliai teremtményére és a biblikus kozmoszfelfogásra. Ezen túlmenően Tucker Patočka ellenálláspolitikai áldozat-elméletét is biblikus ösztönözottségre vezette vissza, s külön tanulmányt írt *Az áldozat Izráeltől Patočkáig* címmel. Akárhogyan értékeljük is Tucker fejtegetéseit, vitathatatlan, hogy ezek is a kelet-közép-európai zsidó hagyomány jelentőségét vizsgálják a 19. és a 20. század kelet-közép-európai kultúráján belül. (Érdemes megemlíteni, hogy a vallási értelemben vett áldozat politikai-történelmi perspektívája Tábor Béla már említett, *A zsidóság két útja* című művében is kulcsszerepet játszik.)

Ehhez kapcsolható Tibor Horváth tanulmánya is, amely Kármán, Neumann, Szilárd, Teller és Wigner élet- és világfelfogását, s ennek kelet-közép-európai gyökereit igyekezett feltárni. Ez a tanulmány hangsúlyozza, hogy ezek a nagyságok valamennyien rendkívül nagyra értékelték azokat a gimnáziumokat, amelyekben Magyarországon nevelkedtek; Neumann és Wigner a Fasori Evangélikus Gimnázium tanulója volt, Kármán, Szilárd és Teller pedig a Mintagimnáziumé, amelyet különben Kármán Tódor apja, Kármán Mór alapított, aki az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem professzoraként igen jelentős szerepet játszott a századvégi magyar pedagógiai tudományban és oktatásügyben. Nyilvánvaló, hogy ezek az emigráns nagyságaink ezekben a gimnáziumokban kapták meg a „végső dolgok”-ra vonatkozó

alapnézeteiket, s volt, aki közülük meg is maradt ezeknél a nézeteknél (mint Kármán), volt, aki erősen eltört tőlük (mint Teller), s volt, aki mondhatni szekularizált formában vitte őket tovább (mint Szilárd), de mindenképpen ezekről az alapokról indultak el. Szilárd egyik visszaemlékezésében hangsúlyozta azt a hatást, amelyet Madách tett rá még mint tudóra is, Neumann élet- és világfelfogását pedig olyan mértékben köszönhetette Goethének, ami tisztán angolszász környezetben nevelkedő és élő embereknel nehezen képzelhető el.

A dobogókői konferencia nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy mi legyen a jövője annak a kelet-közép-európai szellemiségnek, amelyet többé-kevésbé meggyőzően sikerült azonosítani. A magam részéről azt hiszem, hogy e szellemiség kultúr- és politikatörténeti vizsgálata a kelet-közép-európai népek fontos feladata, s hogy ezeknek a vizsgálatoknak az eredményeit illő módon be kell mutatni e népek alsó-, közép- és felsőszintű oktatásában egyaránt. Ez egyrészt sokat segítené abban, hogy ez a régió szellemi szempontból is méltó helyet kapjon a jövő Európájában, másrészt jelentősen hozzájárulhatna ahhoz az etnikai toleranciához, amire Európának ebben a régiójában olyan különösen nagy szükség van.

Hozzászólás Dékány András előadásához

Mivel a konferencia közreadott időbeosztása szerint előadásom felolvasása után még maradt időm, hozzájárulásukat kérem ahhoz, hogy reagáljak Dékány András előadására, amelyet filozófiai életünk jelentős fejleményének, mondhatni fordulatanak érzek. Arra ugyanis – úgy látom – tíz éve nem volt példa, hogy valaki jelentős filozófiai konferencián olyan lendülettel, olyan meggyőződéssel, annyira részletekbe menő méltatással és olyan kizárólagossággal állítsa Lukács Györgyöt a magyar, sőt a közép-európai „magas” filozófia csúcsára, mint ahogy ezt az imént Dékány András tette.

Utóbbi tíz évünket lényegileg a néma csend jellemezte a Lukács-témában. Ebben a csendben jóformán csak arra lehetett felfigyelni, hogy épp a legtehetségesebb Lukács-tanítványok – bár szűkszavában – de határozottan elhatárolták tőle magukat, ezzel együtt azonban nem tiltakoztak az ellen, hogy a kevésbé tehetségesek – időnként – ellentmondást nem tűrő határozottsággal kijelentsék, hogy – érdemben – csak egyetlen egy magyar filozófus volt, nevezetesen: Lukács György. Ezt a – szinte mindig csak félmondatokban kifejeződő – ellentmondást kezdettől fogva súlyosan patológikus szimptomának éreztem, s egyben olyan életveszélyes méregnek, amit a magyar filozófiába injekciózva el lehet felejtetni annak egész múltját, s teljesen le lehet bénítani annak jövőjét. Nekem az tűnt az egyetlen kilátásos és ezért kötelező terápiának, s egyben az egyetlen hatásos védekezésnek, hogy magunk elé idézzük a magyar gondolkodás legnagyobb és legfontosabb alakjait, s ebben a kontextusban elvégezzünk egy olyan összehasonlító értékelést, melynek révén mindenki a helyére kerül, többek között Lukács György is. Nem takargathatom, hogy Lukács esetében rendkívül negatív minősítést láttam indokoltnak, személyes okokból is elsősorban azért, mert *Az ész trónfosztása* történelmi-vulgármaterializmusával egy marxista-leninista-sztálinista GULAG-ba akarta zárni az egész 19. és 20. századi közép-európai filozófiát, és mert a politikai haladás nevében katasztrofálisan maradi és konkrét személyek

meghurcolásáig menően ellenséges magatartást vett fel a 20. század avantgárd irodalmával, művészetével, építészetével szemben.

Ezekből az okokból igyekeztem megragadni minden lehetőséget a magyar filozófia, a magyar gondolkodás közel- és régmúltjának megidézésére, s erre a Magyar Tudomány két filozófiai körkérdése adta a két legfontosabb alkalmat. Az elsőre a folyóirat 1991-es évfolyamában Ludassy Mária kérdéseivel került sor, amelyeknek a Rehabilitálható-e a filozófia? főcímet adta, a másodikra pedig 2000-ben, Perecz László kérdéseivel, amelyeket az Üres-e a kamra? Körkérdés a magyar filozófiai hagyományról főcímmel indítottak útjára.

A kérdésekre adott válaszaimmal egyrészt a lehető legszélesebbre akartam vonni a magyar filozófiai hagyomány körét, másrészt meg akartam határozni egy olyan minimálprogramot, amely ráirányít a legfontosabb kérdésekre. Idei kontribúciómban mintegy három tucat nevet adtam meg, akiknek a figyelembevétele szükséges az összképhez, 1991-ben pedig négy névre igyekeztem szorítkozni: Lukács Györgyre, Bibó Istvánra, Hamvas Bélára és Szabó Lajosra. Lukács Györgyre azért, hogy a magyar értelmiség a legmagasabb szintén reagálhassa le az 1945 és 1990 közötti éveket. Bibót azért választottam, mert az 1990-es fordulatot előkészítő ellenzék az ő nevét írta zászlajára, mégpedig az egyik szélsőséget képviselő Tamás Gáspár Miklóstól kezdve egészen a másik szélsőségig, Csukáig, akik akkor – együtt – Bibó közös nevezőjén álltak. Hamvas Béla volt a 80-as évek filozófiai szamizdatjának legtöbbet másolt szerzője, Szabó Lajost pedig azért választottam, mert őt láttam filozófiai hagyományunk leguniverzálisabb és legaktuálisabb nagyságának.

Visszaulva konferenciánk alapkérdéseire, azzal kívánom zárni mondandómat, hogy szerintem a jelen és a közeljövő magyar filozófiájának három vonatkozásában is elengedhetetlen feladatai vannak. Ezek közül az első a magyar hagyomány, a második a közép-, a kelet-közép- és a délkelet-európai gondolkodás, a harmadik pedig a legszélesebb értelemben vett mai filozófiai világ, a franciáktól kezdve, az amerikaiakon át, egészen a japánokig. Közülünk senki sem lehet igazán eredeti és hatásos, ha valamilyen arányban nem keveri magában ezt a három irányt.